

QURANIN TƏRCÜMƏSİNƏ DAİR MÜLAHİZƏLƏR

Əlirza BALAYEV¹
(*Xəzər Universitəsi*)

1. “Kafir” sözünün rus və ingilis dillərinə tərcüməsi haqqında

Ötən əsrin səksəninci illərinin sonundan etibarən Ermənistan Azərbaycana qarşı işğalçılıq niyyətlərini həyata keçirməyə başlayanda erməni müəllifləri Quranda guya qeyri-müsəlmanlara qarşı düşmənçilik təlqin edildiyi ideyasını da ortaya qoydular.

Armen Ohanesyan adlı müəllif yazırdı: “Quran sözün əsl mənasında müsəlman olmayanları öldürməyə çağırır.” Məqaləsinin “nəzəri hissəsini” bu cür tamamlayandan sonra onun təcrübədə “tətbiqinə keçir”: “Sumqayıtda 1988-ci il qırğını təşkil edənlərin şüarlarında Qurandan bu sözlər yazılmışdı: “Аллах проклял неверных (*kursiv bizimdir – Ə. В.*) и подготовил огонь для них – Allah *kafirləri (kursiv bizimdir – Ə. В.)* lənətləmişdir və onlar üçün atəş hazırlamışdır” (3). Georgi Kubatyan yazırdı: “Sumqayıtda müsəlmanlar hökumət orqanlarının razılığı ilə kafirlərə bəslədikləri nifrətin bəd ənənələrinə müvafiq olaraq qırğın törətdilər” (4). Yazıçı Silva Kaputikyan da müsahibələrinin birində dini ayrılığı millətlərarası münasibətlərin əsas şərti kimi qələmə verirdi: “Üç yüz il ərzində biz şimal qonşumuz olan xristian Rusiyasına ümidlə, inamla və məhəbbətlə baxırdıq; pis günlərimizdə o bizi müsəlmanların caynağından xilas edə bilirdi. Amma indi... Bizi küncə qısnamışlar. Çıxış yolu yoxdur. Bir tərəfdən Türkiyədir. Digər tərəfdən – Azərbaycan” (4).

Yuxarıdakı müəlliflərdən fərqli olaraq yazılarında türk-müsəlman xalqlarına qarşı düşmənçiliyin sistem halında, konsepsiya şəklində təzahür etdiyi Zori Balayan da “Yol” adlı bədnam kitabında “təşviş”lə soruşurdu: “Sovet İttifaqında bilirlərmi ki, Ankarada sığınacaq tapmış islam fundamentalizmi gələcəkdə Rusiyanı qılıncın gücü ilə yox, Quranın köməyi ilə məhv etməyi nəzərdə tutur?” (4, 109). O, kitab adlandırdığı cəfəngiyatında “lakonik” “hökm”ünü də vermişdi: “İslam, hansı ölkədə olursa olsun, elə islamdır” (1, 106).

Bəzi rus müəllifləri də belə ideyaları yayırdılar. Oxucuların təsəvvürü olsun deyə, bir misal. Fəlsəfə elmləri doktoru M. P. Kapustin müsahibələrinin birində deyirdi: “Nə zamansa dənizdən - dənizə uzanan Böyük Erməni imperiyası tərəqqi dövrünü keçirirdi. Lakin imperiya xristianlığı qəbul edəndən sonra (*Ermənistanda 301-ci ildə xristianlıq rəsmi dövlət dini elan olunmuşdu – Ə.*

¹ Xəzər Universitəsi, “Xəzər Xəbər” jurnalı baş redaktorunun müavini

B.) İran, Türkiyə kimi müsəlman dövlətlərinin ardı-arası kəsilməyən təcavüzünə məruz qaldı. İslam dini dünyaya ağılıq etmək iddiasında idi. Min ildən çox bir dövr ərzində ermənilər təqiblərə düşər oldular, müsəlman fanatıqları tərəfindən qırılıb məhv edildilər. Böyük imperiya süqut etdi” (6). “Filosof’un cahilliyinə təəccüb etməmək qeyri-mümkündür. “Böyük Erməni imperiyası” 387-ci ildə ləğv edilərək Roma ilə Sasaniilər arasında bölüşdürüləndə nə islam adında din mövcud idi, nə də Türkiyə adlı dövlət var idi...

İslama qarşı mübarizəyə qalxmış bu guruh özünə ideya zəmini də axtarır və daha çox yaxşı tanıdığı K. Marksa müraciət edirdi. “Müharibə elan olunması – Şərqlə məsələsinin meydana gəlməsi tarixinə dair” adlı məqaləsində Marks yazır: “Quran və ona əsaslanan müsəlman qanunvericiliyi müxtəlif xalqların coğrafiyasını və etnoqrafiyasını sadə və münasib bir formula müncər edirlər – onları iki ölkəyə və iki millətə – müsəlmanlara və qeyri-müsəlmanlara bölürlər. İslam qeyri-müsəlmanları qanundan kənar hesab edir və müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanları arası kəsilməyən düşmənçilik vəziyyətində saxlayır... Quran hər hansı bir yadellini düşmən elan edir” (5, 167-168).

Göründüyü kimi, yuxarıdakı sitatların hamısında islamın qeyri-müsəlmanları düşmən hesab eləməsi konsepsiyasını sübuta yetirmək üçün Qurana isnad edilir. Lakin islam dininə az-çox bələd olan hər kəsə məlumdur ki, bu əsassız bir konsepsiyadır və ən azı ona görə ki, dünya dini statusu qazanmış bir təlimə dini əlahiddəlik ideyası, müstəsnaıq əhval-ruhiyyəsi, dini ədavət xas ola bilməz. Dünya dinlərinə, o cümlədən islama bütün insanların bərabər olması ideyası xasdır. Elə bu ideyaya görə onlar müxtəlif millətlər və xalqlar arasında geniş yayılaraq, dünya dini statusu kəsb edə bilməşlər. Dinlər arasında nifaq, düşmənçilik yaranırsa, bunun səbəbini dinlərin özündə yox, şər qüvvələrin xəbis əməllərində axtarmaq lazımdır.

Armen Ohanesyanın misalından söhbətin “kafir” sözü işlənmiş ayələrdən getdiyi bəlli olur. Lakin məgər quranda “*kafir*” “*qeyri-müsəlman*” deməkdirmi? “*Kafir*” sözünün rus və ingilis dillərinə tərcüməsi zamanı müdhiş yanlışlığa, yaxud qərəzçiliyə yol verilmiş (fransız və alman dillərində müvafiq ayələr hələlik tədqiq olunmasa da, Marksdan gətirilən sitatdan alman dilində də tərcümədə təhrifə yol verildiyini düşünmək olar), beləliklə də, bir sözün mənasının təhrifi ilə xalqlar arasında ədavət törənməsinə şərait yaradılmışdır. (Əlbəttə, söhbət “*kafir*” sözünün islam dini istilahlı kimi şəriətə görə daşdığı mənadən gedir. Ümumiyyətlə götürəndə, məlumdur ki, müsəlman aləmində bu söz xalq arasında ən geniş və müxtəlif mənələrdə, hətta canavar, ilan kimi heyvanların evfemistik adı kimi işlənir).

“*Kafir*” sözü həm Q. S. Sablukovun, həm də İ. Y. Kraçkovskinin tərcüməsində “*неверный*” kimi verilmişdir. Misal üçün, Quranın 109-cu “Kafirlər” surəsinin adı onların tərcüməsində belədir: “*Неверные*”. Quranın ingilis dilinə tərcümələrində “*kafir*” sözü əsasən “*disbeliever*” kimi verilmişdir. (Nəzərdən keçirdiyimiz nəşrlərdən yalnız birində - M. H. Şakirin tərcüməsində “*kafir*” istilahlının qarşılığı kimi “*unbeliever*” sözünə rast gəldik). Aşağıda

görəcəyimiz kimi, 66-cı ət-Təhrim surəsinin 9-cu ayəsi də bu cür tərcümə edildiyinə görə islam dininin başqa dinlərə düşmənçilik təlqin etməsi iddiasını qaldıranlar ona isnad edirlər. Əvvəlcə “**kafir**” sözünün şə’i mənasına və “**неверный**”, “**disbeliever**” kimi tərcüməsinin bu mənanı nə dərəcədə ehtiva etdiyinə nəzər salaq.

İslam dininin əsaslarına az-çox bələd olan hər kəsə aydındır ki, kafir vahid allahı inkar edən, allahsız şəxsə deyilir. Şəmsəddin Saminin “Qamusi-türki”-sinə nəzər salaq: “Kafir” – əl-vəhiyyəyə (*Allahdan nazil olmuş əmrə - Ə. B.*) və vəhdaniyyəyə (*Allahın birliyinə - Ə. B.*) inanmayan...” şəxs. Bu da məlumdur ki, “Kafirilər” surəsi də məkkəlilərə, yəni büt-pərəstlərə cavab kimi nazil olmuş, onlara xitab ilə başladığından (“De ki, ey kafirlər!”) bu adı almışdır. Hətta, yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, klassik ədəbiyyatımızda belə “kafir” sözü çox vaxt özünün şə’i mənasında işlənmişdir:

*Səni qoyub, bütə eylər ibadətini kafər
Əzabi-düzəxə ol vəchdən olur qabil.*

Füzuli

Bəs “**неверный**”, “**disbeliever**” sözləri hansı mənanı ehtiva edir? Bəri başdan deyək ki, “**kafir**” sözü ilə bəlkə də heç bir əlaqəsi olmayan mənanı! İzahlı lüğətlərə müraciət edək:

КАФИР – неверующий, неверный. К. считают всех немусульман. (“Ислам”, Словарь атеиста. М., 1988).

КАФИР – неверный, немусульманин. (Персидско-русский словарь. М., 1983).

НЕВЕРНЫЙ – не исповедующий истинной, чистой веры, непросвещенный словом Божьим, не христианин; эти же называют так всех христиан. (Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-х т., т. 2, М., 1981).

НЕВЕРНЫЙ – кто исповедует чужую (по сравнению с чьей-л.) веру, иную религию. (Словарь русского языка. В 4-х т., т. 2, М., 1982).

DISBELIEVER – неверующий (В. К. Мюллер, Англо-русский словарь, М., 1977).

(Şakirin tərcüməsində işlədilmiş “**unbeliever**” sözünün mənası da Müllerin lüğətində “**неверующий**” kimi verilmişdir; lakin ingilis dilinin izahlı lüğətində (*Oxford advanced learner’s dictionary*) “**Allaha, dinə inanmayan**” mənası da verilmişdir ki, bu da onun “**kafir**” sözünün qarşılığı kimi düzgün işlədildiyinə dəlalət edir. “**Unbeliever**” sözü professor O. İ. Musayevin rəhbərliyi altında tərtib edilmiş “Azərbaycanca-İngiliscə lüğət”də də “**kafir**” sözünün qarşılıqlarından biri kimi verilmişdir: *Kafir – giaour, infidel, unbeliever, pagan*. Göründüyü kimi, “**disbeliever**” sözü “**kafir**” sözünün tərcüməsi kimi verilmiş sözlər arasında yoxdur).

Beləliklə də, aydın olur ki, “*kafir*” sözünün “*неверный*”, “*disbeliever*” kimi tərcümə olunması ilə nə qədər ciddi bir səhvə yol verilmişdir. Nəticədə, müxtəlif dinlərə etiqad bəsləyən xalqlar arasında, əslində, ədavət və düşmənçilik toxumu səpilmişdir. Ona görə ki, Quranda və ümumiyyətlə islam ədəbiyyatında kafirlərə (*vahid Allaha inanmayanlara*) qarşı deyilən bütün ittihamlar səhv tərcümənin nəticəsi olaraq müsəlmanlardan başqa yer üzündəki bütün insanlara (“*неверный*”, “*disbeliever*” – *qeyri-müsəlman*) aid edilir və təbii ki, onlarda müsəlmanlara qarşı düşmənçilik hissləri oyadır.

Misal üçün, yuxarıda qeyd olunan 66-cı surənin 9-cu ayəsinə nəzər salaq: “Ya Peyğəmbər! Kafirlərə qarşı, münafıqlərə qarşı vuruş. Onlarla sərt rəftar et.” Sablukovun tərcüməsində: “Пророк! Ревностно воюй с неверными, с лицемерами, и будь жесток к ним.” Краçковskinin tərcüməsində: “О пророк, борись с неверными и лицемерами и будь жесток к ним!” Deməli, tərcümələrdən belə çıxır ki, müsəlmanlar qeyri-müsəlmanlarla, o cümlədən xristianlarla, yəhudilərlə savaşmalı və onlarla sərt davranmalıdırlar. Halbuki, hamıya aydındır ki, xristianlar da, yəhudilər də vahid Allaha inkar edənlər yox, Onu təsdiq edənlərdir. Elə buna görə də, şəriət qanunları Qur’ana və sünnəyə əsaslanaraq onları “əhl-əl-kitab”, yəni “kitab əhli” adlandırır və vahid Allaha inanan adamlar kateqoriyasına aid edir. Qurandakı “*kitab əhlindən olan kafirlər*” ifadəsi də (2, 105) açıq-aydın göstərir ki, xristianlar və yəhudilər arasında da (müsəlmanlar arasında olduğu kimi) kafirlər ola bilər; deməli, “*kafir*” sözünün bütünlükdə onlara heç bir aidiyyəti yoxdur. Hətta bu da məlumdur ki, şəriət xristianları və yəhudiləri kafir adlandırmağı qadağan edir.

Yuxarıda şərh edilənlərdən doğan məntiqi nəticə budur ki, Qurandan “*kafir*” sözünün rus və ingilis dillərinə düzgün tərcüməsi belə olmalıdır: rus və ingilis dillərində olan “*гяур*” (“*kafir*” sözünün rus dilində tərcüməsiz variantı) və “*giaour*” (“*kafir*” sözünün ingilis dilində tərcüməsiz variantı) sözləri olduğu kimi saxlanılmalı, ilk işlədildikləri yerdə mötərizədə “*vahid allaha inanmayan*” izahı verilməlidir. Bu model Quranın tərcümə edildiyi bütün dillərdə tətbiq oluna bilər.

2. “Məscid-əl həram”, “Beyt-əl həram” və “şəhr-əl həram” sözlərinin Azərbaycan, türk və rus dillərinə tərcüməsi haqqında

Müqəddəs kitabımız Qur’ani-Kərimlə tanışlığım ötən əsrin 60-cı illərinin əvvəlində, Azərbaycan Dövlət Universiteti filologiya fakültəsinin tələbəsi ikən rusca oxuduğum mətnlə başlamışdı. O zaman Quranın başqa mətni ilə tanışlıq obyektiv olaraq mümkün deyildi. Azərbaycan dilinə edilmiş iki tərcümə - Mir Məhəmməd Kərim ağanın “Kəşf əl-həqaiq ən nükət əl-ayati vəd-dəqaiq” və Məhəmməd Həsən Mövlazadə Şəkəvinin “Kitab əl-bəyan fi təfsir əl-Quran” adlı tərcümə-təfsirləri nadir tapılan kitablardan idi; 37-ci ilin repressiyaları dövründə (Mir Məhəmməd Kərim ağanın özü ən ağır cəzaya – güllələnməyə

məhkum edilmişdi) və sonrakı illərdə həmin tərcümələr hər yerdən yığışdırılmışdı. Əgər həmin kitablar tapılısaydı belə, ərəb əlifbasında olduqlarına görə 60-cı illərin gəncləri onları mütaliə etmək imkanına malik deyildilər. Türkiyə ilə mədəni əlaqələr olmadığından və ümumiyyətlə ölkəyə Quran gətirilməsi yasaq edildiyindən müqəddəs kitabımızla türk dili vasitəsilə tanış olmaq da qeyri-mümkün idi.

Ailə kitabxanamızda olan, 1907-ci ildə Kazanda Q. S. Sablukovun tərcüməsində çapdan çıxmış (üçüncü nəşri) Quranın rusca mətnini oxuyarkən, çoxlu ayədəki “запретная мечеть” (yasaq edilmiş məscid), “запретный дом” (yasaq edilmiş ev) və “запретный месяц” (yasaq edilmiş ay) ifadələri mənə də şübhə oyatdı: “...Так обращай лице твое кь *запретной мечети*,” (2, əl-Bəqərə, 144; Sablukovda 139). “Откуда бы ни выходил ты, обращай лице свое кь *запретной мечети*; это истина отъ Господа твоего: Богъ не невнимателен кь тому, что делаете вы.” (2, əl-Bəqərə, 149; Sablukovda 144); “*Запретный месяцъ* будетъ временемъ мести за *запретный месяцъ*, и запретныя урочища местомъ мести за запретныя места...” (2, əl-Bəqərə, 194; Sablukovda 190); “Богъ установилъ для людей мольбищемъ Каабу, - этогь *запретный домъ*, - также *запретный месяцъ*, жертвенныя животныя , украшения на нихъ: это для того, чтобы вы знали, что Богъ знаетъ и то, что на небесахъ, и то что на земле...” (5, əl-Maidə, 97; Sablukovda 98) və s.

Beləliklə də, “запретная мечеть”, “запретный месяц”, “запретный дом”, və bütün sonrakı ayələrdə də bu cür təkrar olunur. Ancaq başa düşə bilmirdim ki, məscid, ev, ay nəyə görə “qadağan”, “yasaq” olmalıdır? Dindarlarla söhbətdən öyrəndim ki, yuxarıdakı ifadələr Qurandakı “Məscid-əl həram” (“запретная мечеть”), “şəhr-əl həram” (“запретный месяц”), “Beyt-əl həram” (“запретный дом”) sözlərinin tərcüməsidir və o da mənə aydın oldu ki, bir azərbaycanlı “həram”, yaxud “haram” sözünü necə başa düşməlidir (‘haram – islam dininin ehkamlarına görə yeyilməsinə, işlədilməsinə icazə verilməyən.’ – Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV c., B., 1987.), elə haqlı olaraq o cür də anlayır (çünki Azərbaycan dilində “haram” sözünün başqa mənası yoxdur): yəni, Kəbə məscidinin ərazisində döyüşmək, qan tökmək, ov etmək haram olduğu üçün o – “Məscidülhəram”, müəyyən aylarda döyüşmək haram olduğu üçün onlar “haram aylar” adlanır. (İrəli gedib deyim ki, sonralar Həcc ziyarətindən dönmüş dindarların məclislərində də “Məscidülhəram”, “haram ay” sözlərinin elə bu cür şərhinin şahidi olmuşam).

Lakin şübhəm ortadan qalxmırdı. Məscidülhəramdan bəhs edən ayələrə (o zaman ruscasına) diqqət yetirirdim: “(Ya Rəsulum!) Yadına sal ki, Biz evi (Kəbəni) insanlar üçün savab (ziyarətgah) və əmin-amanlıq yeri etdik. (Ey möminlər! Sizə də:) “İbrahimin durduğu yeri (özünüzə) namazgah edin!” – (dedik). İbrahimə və İsmailə də: “Evimi (Kəbəni) təvaf edənlər, orada qalıb həmişə ibadətdə olanlar, rüku və səcdə ilə namaz qılanlar üçün (bütələrdən) təmizləyin! – deyə tövsiyə etdik.” (2, əl-Bəqərə, 125). Yaxud: “(Ya Rəsulum)

Haram olan ayda döyüş haqqında səndən soruşanlara söylə: “O ayda döyüşmək böyük günahdır, lakin Allah yolunu (*insanların üzünə*) qapamaq, onu inkar etmək, Məscidülhərama girməyə mane olmaq və oradakıları kənara çıxarmaq Allah yanında daha böyük günahdır...” (2, əl-Bəqərə, 217). Ayələrdə Məscidülhəramın “insanlar üçün savab və əmin-amanlıq yeri”, “namazgah” olduğu, oraya gələnlərin qarşısında “Allah yolunu qapamağın”, ora “girməyə mane olmağın və oradakıları kənara çıxarmağın” “böyük günah” olduğu göstərilir. Belə məkan hansı məntiqlə “yasaq”, “qadağan”, “haram” adlandırmaq olar? Yaxud, döyüşməyin də yasaq edildiyi müəyyən aylarda daha çox savab işlər görüldüyü halda onlar hansı məntiqlə “haram” adlanmalıdır?

1963-cü ildə sovet dövründə ilk dəfə olaraq Quranın İ. Y. Kraçkovski tərəfindən edilmiş tərcüməsi çap olundu və mən tərəddüdlərimin izi ilə ən əvvəl müvafiq ayələrə nəzər saldım. “Şəhr-əl həram” ifadəsi işləndiyi ayələrin birindən (5, əl-Maidə, 97) savayı hamısında “*запретный месяц*” kimi tərcümə olunmuşdu: “*Запретный месяц - за запретный месяц...*” (2, əl-Bəqərə, 194) və s. “Məscidülhəram” sözü isə məntiqi cəhətdən izah oluna bilinməyən tərzdə bir neçə şəkildə tərcümə edilmişdi. Ardıcıl olaraq əl-Bəqərə surəsinin 144, 149, 191, 196 və əl-Maidə surəsinin 2-ci ayəsində “Məscidülhəram” və “Beytülhəram” sözlərinin tərcüməsi “*запретный*” təyini ilə verilmişdir: “Мы видим поворачивание твоего лица по небу, и Мы обратим тебя к *кибле*, которой ты будешь доволен. Поверни же свое лицо в сторону *запретной мечети...*” (2, əl-Bəqərə, 144) və s.; “...Не нарушайте обрядов Аллаха, ни запретного месяца, ни жертвенных животных, ни украшенных, ни стремящихся к *дому запретному*, которые ищут щедрости от их Господа и благоволения.” (5, əl-Maidə, 2).

Əl-Maidə surəsində birdən həm “Beyt-əl həram”, həm də “şəhr-əl həram” “*священный*” kimi tərcümə olunur: “Установил Аллах Ка’бу, *священный дом*, утверждением для дюдей, и *священный месяц*, и жертвенное животное, и украшения.” (5, əl-Maidə, 97).

Düşünmək olardı ki, Kraçkovski artıq həm Sablukovun, həm də özünün səhvə yol verdiyi qənaətinə gələrək, düzgün tərcümə formasını tapmış və belə də davam edəcəkdir. Lakin əl-Ənfal surəsində yenidən “*запретный*” formasına qayıdır: “Но почему же не будет наказывать их Аллах, когда они отстраняют от *мечети запретной*, хотя и не были защитниками ее?” (8, əl-Ənfal, 34). Və sonradan da qarışıqlıq bu cür davam edir; ət-Tövbə surəsinin iki ayəsində “*священный*”: “Как будет у многобожников союз с Аллахом и Его посланником, кроме тех, с которыми вы заключили союз у *священной мечети?*” (9, ət-Tövbə, 7); “Неужели же поение паломника и оживление *священной мечети* вы считаете таким же, как если кто уверовал в Аллаха и в последний день и боролся на пути Аллаха?..” (9, ət-Tövbə, 19). Əl-İsra surəsində Kraçkovski artıq üçüncü formadan (“*неприкосновенный*”) *istifadə edir*: “Хвала тому, кто перенес ночью Своего раба из *мечети неприкосновенной* в мечеть отдаленнейшую,

вокруг которой Мы благословили, чтобы показать ему из наших знамений...” (17, əl-İsra, 1). Nəhayət, bu sözün işləndiyi sonuncu ayədə ilk və sonrakı bir neçə ayədəki tərcüməsinə təkrar edir: “Поистине, те, которые не веровали и отклоняют от пути Аллаха и *запретной мечети*, которую Мы построили одинаково для всех людей...” (22, əl-Həcc, 25).

Kraçkovskinin eyni sözü müxtəlif şəkildə tərcümə etməsi ilə yaranmış anlaşılmaqlığa baxmayaraq, “haram” sözünün yeni mənalarının axtarılması baxımından onun təşəbbüsü mənim də şübhələrimin o qədər də əsassız olmadığına dəlalat edirdi.

Sonralar respublika rəhbərliyinin göstərişi ilə Azərbaycanın görkəmli ilahiyyatçı alimi və klassik ədəbiyyat bilicisi Əli Fəhmi Qur’anı Azərbaycan dilinə tərcümə etməyə başlasa da, hansı səbəbdənsə həmin əlamətdar iş yarımçıq qaldı. Onun tərcümə etdiyi ilk dörd surə və beşinci surənin ilk üç ayəsi məkinada çoxaldılaraq cildlənmiş halda yayılmışdı.

Əli Fəhmi tərcüməsində “*Məscidül-həram*”, “*haram olan aylar*” və “*ehram*” işlətməmiş və hər üçünə izahat vermişdir. “Məscidül-həram” və “haram olan aylar”a verdiyi izahatlar maraqlıdır: “Məscidül-həram – Kə’bənin ətrafında tikilmiş məsciddir ki, Kə’bə onun ortasındadır. Buraya daxil olanlara dünya söhbəti, ləyaqətsiz hərəkət, ədəbsiz danışmaq haram (qadağan) edilmişdir. Buna görə də ona “*Məscidül-həram*” deyilir. Quranda “*Məscidül-həram*” deyildikdə, Kə’bə ilə məscid bir yerdə nəzərdə tutulur. *Bəzi təfsirçilər isə, buradakı “haram” sözünün “hörmət” mənasında olduğunu bildirmişlər. Belə olduqda, “Məscidül-həram” sözü “hörmətli məscid” mənasını daşıyır;* “Haram olan aylar – İslam dininə görə, ilin 4 ayında – Rəcəb, Zilqədə, Zilhəccə və Məhərrəm aylarında müharibə etmək caiz deyildi. Bunlara “*haram aylar*” deyilir.”

O. Q. Bolşakovun “История халифата” kitabını oxuyarkən qarşıma çıxan izahat, demək olar ki, mənim üçün məsələni həll etmiş oldu: “Вокруг Мекки с ее храмом и расположенных поблизости других мест поклонения... на 15-18 км к западу и востоку и на 8-10 км к югу и северу простиралась “*священная территория*” – *хəрам* (не путать с *харам* – “запретное”), где все живое находилось под покровительством божеств, нельзя было проливать кровь и запрещалась даже охота (это не касалось жертвоприношений и забоя скота для обитателей харама)” (7, 46-47). Lüğətlərə baxanda da “haram” sözünün müxtəlif mənalar daşdığı bəlli oldu: Haram (ərəbcə) – 1) yasaq olunmuş, qadağan edilmiş; 2) *toxunulmaz, müqəddəs*. (Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: 1985).

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Türkiyə ilə əlaqələr genişlənəndə Quran mətnləri ilə də tanışlıq imkanları yarandı. Məlum olduğu kimi, Qur’anın türk dilinə yüzə qədər tərcüməsi mövcuddur. Ən çox təkrar nəşrə layiq görülmüş bir neçəsinə nəzər salaıq.

Ali Özeyin başçılığı ilə Hayreddin Karaman, Ali Turqut, Mustafa Çağırıcı, İbrahim Kafі Dönmez və Sadreddin Gümüşün (bundan sonra “Ali Özeyin

tərcüməsi” adlanacaq) hazırladığı türkcə Qur’anda “*Məscid-əl həram*” hər yerdə “*Məscid-i Haram*”, “*Beyt-əl həram*” isə bir yerdə “*Beyt-i Haram*”, başqa yerdə isə “*sayğıya layik ev*” kimi tərcümə olunmuşdur: “Ey iman edenlər! Allah’ın (*koyduğu, dini*) işaretlərinə, haram aya, (*Allah’a hədiyye edilmiş*) kurbanı (*ondaki*) gerdanlıklara, Rablərinin lütüf və rızasını arayaraq *Beyt-i Haram’a* yönəlmiş kimsələrə (*tecavüz və*) saygısızlıq etməyin...” (5, əl-Maidə, 2); “Allah, Ka’be’yi, o *sayğıya layik evi*, haram ayı, hac kurbanını və (*kurbanın boynuna asılan*) gerdanlıkları (*maddi və manevi yönlerden*) insanların belini doğrulymaya sebep kıldı...” (5, əl-Maidə, 97). “*Beyt-əl həram*”ın niyə iki cür tərcümə edildiyi anlaşılmır. “*Şəhr-əl həram*” bütün hallarda “haram ay” kimi tərcümə edilmişdir.

Süleyman Atəşin tərcümə etdiyi Qur’anda da “*Məscid-i Haram*”, “*Beyt-i Haram*”, “*haram ay*” işlənmiş, əl-Maidə surəsinin 97-ci ayəsində isə yuxarıdakı “*sayğıya layik ev*” əvəzinə “*saygıdeger ev*” ifadəsi verilmişdir: “Allah Kabeyi, o *saygıdeger evi*, insanlar için (hayat və güven) durağı yaptı...” “*Şəhr-əl həram*”ın müqabili kimi də yalnız bu ayədə fərqli olaraq “*saygıdeger ay*” verilmişdir: “O *saygıdeger ayı*, kurbanı, boynu bağlı kurbanlıkları da (böyle yaptı) ki Allahın göklərdə və yerdə olanları bildiyini və Allahın hərşeyi bilici olduğunu anlayasınız.” *Anlaşılmır ki, “şəhr-əl həram” nəyə görə bütün Qur’an boyu “haram ay” kimi tərcümə edildiyi halda, yalnız bu ayədə “saygıdeger ay” şəklində verilmişdir.*

Hüseyn Atay və Yaşar Kutluayın tərcüməsində də “*Məscid-i Haram*”, “*Beyt-i Haram*” işlənmiş, əl-Maidə surəsinin 97-ci ayəsində isə yuxarıdakı “*sayğıya layik ev*”, “*saygıdeger ev*” əvəzinə “*hürmetli ev Kabe*” ifadəsi verilmişdir: “Allah, *hürmetli ev Kabeyi*, hürmetli ayı, kurbanı, boynu tasmalı kurbanlıkları insanların faydası için ortaya koydu...” (Ali Özeyin tərcüməsində olduğu kimi, bu surənin 2-ci ayəsində “*Beyt-i Haram*” saxlanmışdır). Yuxarıdakı türkdilli tərcümələrdən və ümumiyyətlə nəzərdən keçirilən bütün tərcümələrdən fərqli olaraq Hüseyn Atay və Yaşar Kutluayın tərcüməsində “*haram ay*” ifadəsi istisnasız olaraq heç yerdə işlənmişdir. Onlar öz tərcümələrində yalnız “*hürmetli ay*” və “*hürmət edilən ay*” ifadələrini qəbul etmişlər: “*Hürmetli ay, hürmetli aya* mukabildir.” (2, əl-Bəqərə, 194); “Ey Muhammed! Sana *hürmət edilən ayı*, o aydaki savaşı sorarlar.” (2, əl-Bəqərə, 217); “*Hürmetli aylar* çıkınca...” (9, ət-Tövbə, 5); “Allaha görə ayların sayısı on ikidir. Bunlardan dördü *hürmetli aydır.*” (9, ət-Tövbə, 36) və s.

Həmin illərdə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin təşəbbüsü ilə Mövlazadənin tərcümə-təfsiri də, ərəb əlifbası ilə də olsa, nəşr edilib dini ictimaiyyətə çatdırıldı (2001-ci ildə Kiril əlifbası ilə də çap olunmuşdur). Həmin tərcümədə Qur’anın bir ayəsi (5, əl-Maidə 97: “Allah insanların işini bərpa etmək üçün *Kəbəni hürmətli etmişdir.*”) istisna olmaqla hər yerdə “*Məscidül-həram*” və “*haram ay*” işlənmişdir.

90-cı illərin əvvəlində Qur’anın rus dilində daha bir tərcüməsi meydana çıxdı. Valeriya Poroxova, özünün yazdığı kimi, qayınatası - Suriyanın baş

müftisinin nəzarəti altında və zövcü Məhəmməd əl-Rüştün yaxından köməyi və redaktorluğu ilə Qur'anı, "tərcümədəki dəqiqliyə görə şüurlu məsuliyyət daşımağa hazır olduğunu" bildirməklə, rus və rus dilli oxucuya təqdim etdi. Bizi maraqlandıran ayələrin tərcüməsi məsələsinə keçməzdən əvvəl Poroxovanın bir epiqrafına diqqəti cəlb etmək zəruridir: "В Коране много мыслей здравых..." Belə çıxır ki, Qur'anda ağıllı olmayan fikirlər də vardır.

Poroxova "Məscid-əl hərəm"i bir neçə variantda tərcümə etmişdir:

"Так поверни свое лицо

Ты в сторону *запретной (для греха) мечети...*" (2, əl-Bəqərə, 144)

"Но не борись у стен *Святой Мечети,*

Пока твой враг не трогает тебя." (2, əl-Bəqərə, 191);

"Хвала Тому,

Кто Своего служителя...

Переместил в одиночное

Из *Аль Харам Мечети* (Мекки)

В Мечеть Аль А'кс'а (Иерусалима)..." (17, əl-İsra, 1).

Daha çox "*запретная (для греха) мечеть*", ondan az "*Святая Мечеть*", bir yerdə isə "*Аль Харам Мечеть*" formasını işlətmişdir. "*Бейт-əl hərəm*" belə tərcümə edilmişdir:

"...К *запретному (для зла) Святому Дому...*" (5, əl-Maidə, 2);

"Аллах установил *Запретный (для греха) Дом Ка'абу...*"

(5, əl-Maidə, 97).

"*Şəhr-əl hərəm*" ifadəsini isə Poroxova istisnasız olaraq bütün hallarda "*запретный месяц*" kimi tərcümə etmişdir.

Nəhayət, elə bir gün gəldi ki, müqəddəs kitabımız oxuculara müasir Azərbaycan dilində təqdim olundu. Azərbaycanın iki görkəmli şərqşünas alimi – Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev çoxillik gərgin əməyin bəhrəsi olaraq Qurani-Kərimi bizə oxuyub başa düşə biləcəyimiz dildə töhfə etdilər və yəqin oxucular da mənimlə razılaşırlar ki, onların tərcüməsi sonralar edilən başqa tərcümələrə nisbətən daha mükəmməldir. Burada bütün ayələrdə "*Məscidülhərəm*" işlədilmiş, Ziya Bünyadovun hazırladığı "Şərhlər"də isə bu sözə belə izah verilmişdir: "*Məscidülhərəm (əl-Məscid əl-Hərəm) "toxunulmaz məscid"* deməkdir." Tərcüməçilər bir neçə yerdə "*Beytülhərəm*"a izah verərək, "hərəm" sözünü "*müqəddəs*" kimi mənalandırırlar. Məsəl üçün: "Allah *Beytülhərəm (müqəddəs ev)* olan Kə'bəni, hərəm ayı (*zülhiccəni*), (*Kə'bəyə gətirilən*) boyunları bağısız və bağlı (*boyunlarına nişan taxılmamış və taxılmamış*) qurbanları insanların (*dini və dünyəvi işlərinin*) düzəlib sahmana düşməsi üçün bir vəsilə etdi (*səbəb yaratdı*)..." (5, əl-Maidə, 97).

"*Şəhr-əl hərəm*" müxtəlif şəkildə verilmişdir: "*(Döyüş) haram olan ay (hicrətin 7-ci ilinin zülqə'də ayı) (döyüş) haram olan ay (hicrətin 6-cı ilinin zülqə'də ayı)* müqabilindədir..." (2, əl-Bəqərə, 194); "(Ya Rəsulum!) *Haram*

olan ayda döyüş haqqında səndən soruşanlara söylə: “O ayda döyüşmək böyük günahdır...” (2, əl-Bəqərə, 217); “Allah... **haram ayı** (*zülhiccəni*), (*Kə'bəyə gətirilən*) boyunları bağısız və bağlı (*boyunlarına nişan taxılmamış və taxılmış*) qurbanları insanların (*dini və dünyəvi işlərinin*) düzəlib sahmana düşməsi üçün bir vəsilə etdi (*səbəb yaratdı*)...” (5, əl-Maidə, 97); “Həqiqətən, Allah yanında ayların sayı göyləri və yeri yaratdığı gündən bəri Allahın Kitabında on ikidir. Onların dördü (rəcəb, zülqə'də, zülhiccə və məhərrəm) **haram aylardır...**” (9, ət-Tövbə, 36). Yalnız əl-Maidə surəsinin 2-ci ayəsində “haram” sözünə izah verilmişdir: “Ey iman gətirənlər! Allahın müəyyən etdiyi mərasimə (*həcc mərasiminə*), **haram (hörmətli) aya** (*həcc ayı hesab edilən zülhiccəyə və ya rəcəb, zülqə'də, zülhiccə və məhərrəm aylarına*), (*Kə'bəyə gətirilən*) qurbanlara, boynuna nişan taxılmış qurbanlıq heyvanlara, həmçinin Rəbbinin lütfünü və razılığını diləyərək Beytülhərama (*müqəddəs evə*) üz tutub (*ziyarətə*) gələnlərə hörmətsizlik etməyin!”

Nəriman Qasımoğlunun tərcüməsində “**Məscid-i haram**”, “**Beyt-i haram**” işlədilmiş, yalnız bir ayədə “Beyt-i haram”ın izahı verilmişdir: “**Kə'bə-ni, o müqəddəs Ev-i insanlara dayaq olaraq qurmuş Allah.**” (5, əl-Maidə, 97). “**Şəhr-əl haram**” da hər yerdə “haram ay” işlədilmiş, yalnız bir ayədə “haram” sözünün izahı verilmişdir: “Göyləri və yeri yaradan gün göndərdiyi yazıya görə on ikidir Allah-ın dərğahında ayların sayı. **Haram (müqəddəs) aylarıdır** bunların dördü...” (9, ət-Tövbə, 36).

Məmmədhəsən Qəni oğlu və Tariyel Bilal oğlunun tərcüməsində yalnız “**Məscidül-Həram**”, “**Beytül-həram**” işlədilmiş, “**şəhr-əl haram**” isə həm “**haram ay**” formasında (“Səndən **haram ayında** vuruşmaq haqqında soruşurlar...” – 2, əl-Bəqərə, 217 və s.), həm də başqa formalarda verilmişdir: “**Haram (müqəddəs) ay** haram ay ilədir. Hörmət qarşılıqlı olar. Sizə düşmənçilik edənə qarşı siz də onun etdiyi düşmənçilik kimi düşmənçilik edin. Allahdan qorxun və bilin ki, həqiqətən Allah müttəqilərlədir. (2, əl-Bəqərə, 194); “**Qadağan ayları** bitdikdə isə...” (9, ət-Tövbə, 5); “Həqiqətən, Allah göyləri və yeri xəlv etdiyi gündən Allahın kitabı üzrə ayların sayı on ikidir. Bunlardan dördü **haram (qadağan) aylardır...**” (9, ət-Tövbə, 36); “Həqiqətən, (*qadağan ayını*) gecikdirmək küfrü daha da artırmaqdır, bununla küfr edənlər (*daha çox*) yoldan azırlar...” (9, ət-Tövbə, 37). Göründüyü kimi, “haram” sözünə həm “müqəddəs”, həm də “qadağan” izahı verilmişdir.

Əgər yuxarıda göstərilənləri ümumiləşdirməli olsaq, orijinaldakı “Məscid-əl həram” və “şəhr-əl həram” sözlərinin tərcüməsində böyük müxtəliflik, bəzən hətta mənaca zidd müxtəliflik olduğunu görürük. Bu və ya digər bir tərcümənin öz daxilində eyniyyətin olmaması da, öz növbəsində, əlavə anlaşılmazlıq yaradır.

Qur'anın rus dilinə tərcüməsində Sablukov “Məscid-əl həram”, “Beyt-əl həram”, “şəhr-əl həram” zözlərini müxtəlifliyə yol vermədən “запретная мечеть”, “запретный дом”, “запретный месяц” kimi vermişdir.

Sablukovdan fərqli olaraq Краçковски öz tərcüməsində zidd mənalara daşıyan müxtəlif formalardan istifadə edir: “запретная мечеть”, “священная мечеть”, “неприкосновенная мечеть”, “запретный дом”, “священный дом”, “запретный месяц”, “священный месяц”.

Рогохова “şəhr-əl həram”ı Sablukovda olduğu kimi yalnız “запретный месяц” şəklində bir formada tərcümə etmişsə, “Məscid-əl həram”a gəldikdə isə Краçковски kimi müxtəlifliyə yol vermişdir: “запретная (для греха) мечеть”, “Святая Мечеть”, “Аль Харам Мечеть”, “запретный (для зла) Святой Дом”, “Запретный (для греха) Дом Ка’аба”.

Nəzərdən keçirilən türkdilli qur’anlara gəldikdə, Ali Özeyin, Süleyman Atəşin, Hüseyn Atay və Yaşar Kutluayın tərcümələrində “Məscid-i Haram”, “Beyt-i Haram” işlənmiş, yalnız əl-Maidə surəsinin 97-ci ayəsində “Beyt-əl həram” “sayğıya layik ev” (Ali Özek), “saygıdeger ev” (Süleyman Atəş), “hürmətli ev” (Hüseyn Atay və Yaşar Kutluay) şəklində tərcümə olunmuşdur. Ali Özeyin tərcüməsində “şəhr-əl həram” bütün hallarda “haram ay”, Süleyman Atəşdə “haram ay” və “saygıdeger ay”, Hüseyn Atay və Yaşar Kutluayın tərcüməsində yalnız “hürmətli ay” və “hürmət edilən ay” kimi verilmişdir.

Əli Fəhmi tərcüməsində “Məscidül-həram”, “haram olan aylar” işlətməmişdir. “Məscidül-həram” və “haram olan aylar”a verdiyi izahatlardan aydın olur ki, o, bu söz birləşmələrindəki “həram” və “haram” sözlərini Azərbaycan dilindəki “haram” mənasında qəbul etmiş, lakin izahatda onu da göstərmişdir ki, bəzi təfsirçilər isə, “Məscidül-həram”dakı “həram” sözünün “hürmət” mənasında olduğunu bildirmişlər. Belə olduqda, “Məscidül-həram” sözü “hürmətli məscid” mənasını daşıyır.”

Mövlazadənin tərcümə-təfsirində bir yerdə “Beyt-əl həram” müqabilində “hürmətli Kə’bə” (5, əl-Maidə, 97), digər bütün hallarda “Məscidül-həram” və “haram ay” işlənmişdir.

Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyevin tərcüməsində bütün ayələrdə “Məscidülhəram” işlədilmiş, Ziya Bünyadovun hazırladığı “Şərhlər”də isə bu sözə “toxunulmaz məscid” izahı verilmişdir. Əl-Maidə surəsinin 97-ci ayəsində “Beytülhəram”ın yanında mötərizədə “müqəddəs ev” mənası verilir. Hazırlıqlı oxucu belə qənaətə gələ bilər ki, əgər “Beytülhəram”da “həram” “müqəddəs” mənasındadırsa, deməli, “Məscidülhəram” da “Müqəddəs məscid” deməkdir. “Şəhr-əl həram” (“döyüş” haram olan ay), “haram olan ay”, “haram ay” kimi verilmiş, yalnız bir yerdə “haram” sözünə mötərizədə “hürmətli” izahı verilmişdir. “Məscidülhəram”la əlaqədar olduğu kimi, hazırlıqlı oxucu burada da hər yerdə işlənən “haram ay” ifadəsinin “hürmətli ay” olması qənaətinə gələ bilər.

Nəriman Qasımoğlunun tərcüməsində “Məscid-i haram”, “Beyt-i haram” işlədilmiş, yalnız bir ayədə “Beyt-i haram”ın “müqəddəs Ev” və yenə yalnız bir ayədə “haram ay” sözünün “müqəddəs ay” izahı verilmişdir.

Məmmədhəsən Qəni oğlu və Tariyel Bilal oğlunun tərcüməsində yalnız “Məscidül-Həram”, “Beytül-həram” işlədilmiş, “şəhr-əl həram” isə “haram

ay”, “haram (*müqəddəs*) ay”, “qadağan ay”, haram (*qadağan*) ay” kimi müxtəlif formalarda verilmişdir.

Nəticə etibarilə belə qənaətə gəlmək olar ki, Quranın rus dilinə tərcüməsində “запретная мечеть”, “запретный дом”, “запретный месяц” formaları kökündən səhvdir; “священная (yaхud святая) мечеть”, “священный (yaхud святой) дом”, “священный месяц” ən düzgün tərcümə formasıdır.

Türk və Azərbaycan dillərinə tərcüməyə gəldikdə isə, “Məscid-əl həram” bütün müsəlman dünyasında bu adla tanındığına görə, təbii ki, tərcümə edilməyib, orijinalda olduğu kimi saxlanıla bilər. Lakin əgər quranın tərcüməsindən məqsəd onun imkan daxilində anlaşılıqlı olmasını təmin etməkdirsə, onda “Məscidülhəram” adının çəkildiyi yerdə mötərizədə “Müqəddəs məscid” izahının verilməsi məqsəduyğun olardı. “Beyt-əl həram” və “Şəhr-əl həram”a gəldikdə isə, sözlər sadəcə olaraq Azərbaycan dilinə tərcümə edilməlidir: “müqəddəs ev” və “müqəddəs ay”. Əslində, bu model hər hansı bir dilə tərcümə zamanı tətbiq edilə bilər.

3. **جمل sözünün oxunuşu, mənası və tərcüməsi haqqında**

Klassik Şərq, o cümlədən Azərbaycan poeziyasının bir özünəməxsusluğu da ondadır ki, müqəddəs kitabımız Qurani-kərimə, Məhəmməd peyğəmbərin^ﷺ hədislərinə, dini rəvayətlərə istinad etmədən anlaşılması, şərh olunması qeyri-mümkündür. Xaqani, Nizami, Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Füzuli, Seyid Əzim Şirvani və klassik poeziyamızın digər nümayəndələrinin yaradıcılığı buna misal ola bilər. Xüsusilə Nəsimi divanında çətin ki, Quranın hansısa bir ayəsinə isnad olunmamış bir qəzəl tapmaq mümkün olsun. Beləliklə də, klassik poeziya mütəxəssisi, oxucusu islam dininin mənbələri ilə tanış olmaq məqsədi güdməsə belə, klassik poeziya vasitəsilə onlar haqqında müəyyən məlumat almaq məcburiyyətində qalır.

Mənim mənsub olduğum filoloqlar nəslə də dini mənbələrlə tanış olmaq imkanına malik olmadığı dövrdə klassik poeziyanın tədrisi zamanı onlar haqqında müəyyən məlumat alırdı. Mir Cəlal, Məmmədəli Əsgərov, Əli fəhmi, Kamil Mirbağirov kimi klassik ədəbiyyat biliciləri bizə oxuduqları mühazirələrdə, apardıqları xüsusi kurslarda və söhbətlərdə ayrı-ayrı şairlərin beytlərini dini mənbələrə əsaslanmaqla izah edirdilər. Oxuculara təqdim etdiyim bu yazı da Füzulinin bir beytinin şərhini ilə bağlı həmin tələbəlik illərində məndə doğan tərəddüdün uzun illər ərzində aydınlaşması ilə əlaqədardır.

Füzulinin

Bu qəmlər ki mənim vardır bəirin başına qoysan,

Çıxar kafər cəhənnəmdən, gülər əhli-əzab oynar – beytinin şərhini belə idi: şair burada Qurandakı bir ayədən istifadə etmişdir. Həmin ayədə deyilir ki, dəvə iynənin gözündən keçənə qədər kafirlər cəhənnəmdə qalacaqlar; dəvə isə heç vaxt iynənin gözündən keçə bilməyəcəyinə görə cəhənnəm onların əbədi məs-

kənidir. Lakin şairin qəm yükü o dərəcədə ağırdır ki, əgər bəirə (“bəir” ərəb dilində “dəvə” sözünün çoxlu sinonimlərindən biridir) yüklənsə, dəvə elə vəziyyətə düşər ki, iynənin gözündən keçər və əzab əhli olan kafirlər də cəhənnəmdən xilas olub sevinərlər.

Ayədə obrazlılıq vardır. Lakin elə Şərq poeziyasının timsalında öyrənmişdik ki, hər hansı məcaz əşya və hadisələrin şüurda təsəvvür edilə bilən qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində yaranmış olur. Belə olan halda, iynə gözü hara, dəvə hara?!

Sonralar Quranın müxtəlif mətnləri ilə tanış olduqca həmin ayəyə (əl-Əraf surəsinin 40-cı ayəsi) diqqət yetirirdim. Q. S. Sablukovda: “Истинно, для тѣхъ, которые считаютъ наши знаменія ложными и величаютъ надъ ними, – для тѣхъ не отверзутся врата небесныя: *они тогда только войдутъ въ рай, когда верблюдъ пройдетъ въ игольные уши.* Такъ воздаемъ Мы законопрезрителямъ.” İ. Y. Краçkovskidə: “Поистине, те, которые считали ложью Наши знаменія и превозносились надъ ними, не откроются имъ врата неба, *и не войдутъ они в рай, пока не войдетъ верблюдъ в игольное ухо.* Такъ воздаемъ Мы грешникам!” V. Poroçovada:

”Предъ теми, кто знаменья

Наши ложными считаетъ

И величается надъ ними,

Врата небесныя не отверзутся,

И в Рай имъ не войти,

Пока верблюдъ черезъ игольное ушко не протеснитъся:

Такъ воздаемъ Мы нечестивымъ.

Rus dilində olduğu kimi, Quranın Azərbaycan dilinə tərcümələrində də ayə eynilə belədir. M. H. Mövlazadədə: “Ayələrimizi təkzib edən, Qurana iman gətirməyərək, təkəbbürlük edən kəslər üçün səmanın qapıları açılmaz. ***Dəvə iynənin gözündən keçməyincə onlar cənnətə daxil olmazlar. Yəni dəvə iynənin gözündən keçə bilmədiyi kimi onlar da cənnətə daxil olmazlar.*** Biz günahkarlara cənnətə daxil etməməklə belə əzab veririk.” Z. Bünyadov, V. Məmməmədəliyevdə: “Ayələrimizi yalan hesab edənlərə və onlara təkəbbürlə yanaşanlara göyün qapıları açılmaz (*əməlləri, duaları qəbul olunmaz, ruhları göyə qalxmaz*) ***və dəvə iynənin gözündən keçməyə qədər onlar da cənnətə daxil ola bilməzlər.*** Biz günahkarlara (*müşriklərə və kafirlərə*) belə cəza veririk!” Ayəyə Z. Bünyadov belə bir şərh də vermişdir: “Müqayisə et: İncil, Matvey, XIX, 24; Luka, XVIII, 25; Mark, X, 25 – “Dəvə iynənin gözündən daha rahat keçə bilər, nəinki dövlətli Cənnətə.” N. Qasımoğluda: “Ayələrimizi dananların, təkəbbürlük edənlərin üzünə açılmaz səmanın qapıları, ***iynə deşiyindən dəvə keçməyincə cənnətə də girməz onlar.*** Beləcə cəzalandırırıq günah işlədənləri.” M. Qəni oğlu, T. Bilal oğlunda: ” Həqiqətən, Bizim ayələrimizi yalan hesab edib onlara təkəbbürlə yanaşanlar üçün səma qapıları açılmaz və ***dəvə iynə gözündən keçməyincə onlar cənnətə girə bilməzlər.*** Günahkarları Biz beləcə cəzalandırırıq.”

Quranın türk dilinə tərcümələri ilə tanış olmağa başlayanda da əsasən Quranın rus və Azərbaycan dillərinə tərcüməsində olduğu kimi, ayədəki sözün “dəvə” kimi tərcümə edildiyinin şahidi oldum. Məsələn, Yaşar Kutluay və Asim Köksalın tərcüməsində: “Doğrusu ayetlərimizi yalan sayıb, onlara qarşı böylük taslayanlara, göğün kapıları açılmaz; **deve iğnenin deliğindən keçmedikce cennete de giremezler**. Suçluları böylə cezalandırırız” və s. Lakin bəzi tərcümələrdə fərqli yanaşmalarla qarşılaşdım. Məsələn, Ali Özekin (Hayreddin Karaman, Ali Turğut, Mustafa Çağırıcı, İbrahim Kafi Dönməz, Sadreddin Gümüşlə birlikdə) tərcüməsində ayədəki söz “dəvə” kimi tərcümə edilmiş (“Bizim ayetlərimizi yalanlayıb da onlara qarşı kibirlənmək isteyenlər var ya, işte onlara gök kapıları açılmayacaq **ve onlar, deve igne deliğine girinceye kadar cennete giremeyeceklərdir!** Suçluları işte böylə cezalandırırız”), amma sonra belə izahat əlavə olunmuşdur: “Bu ayetteki “el-Cemel” kelimesini məşhur olmayan kıraat şəkllərinə dayanaraq Kurandakı edebi təsvire uyğun düşmədiyini, deve ilə igne deliği arasında bir münasebet bulunmadığını iləri sürənler vardır. Bunun için kelimenin diğər kıraattakı “kalın ip” yani, halat manasını tercih edərler. Ancak biz, umurun kıraatını göz önünə alaraq “deve” manasını tercih ettik. Devenin, igne deliğindən keçməsi, imkansızlıq bildirir. Manası, onlar asla cennete giremezler ve ya çok zor girerler, demektir.” Bu izahatda ağılabatan heç nə yoxdur. “Halat”ın, yəni burazın iynə dəliyindən keçməsi imkansızlıq bildirmirmi? “Çoxluğun fikrini nəzərə alaraq “dəvə” mənasını seçdik” mülahizəsi də elmi məntiqlə bir araya sığmır. “Çoxluğun fikri ilə” çoxluğun fikri olduğuna görə razılaşımaq nə vaxtdan elmi yanaşma üsulu olub? Bu sözün bəziləri tərəfindən nəyə görə “kalın ip” tərcümə edilməsinə heç bir aydınlıq gətirilməməsi də məsələyə səthi yanaşıldığına (altı nəfərdən ibarət tərcüməçi qrupu tərəfindən) dəlilət edirdi.

Süleyman Atəşin tərcümələrində daha maraqlı məqamlarla rastlaşdım. Qeyd edim ki, onun tərcüməsi Türkiyədə iyirmi dəfədən çox nəşr olunmuşdur. Əvvəlki nəşrlərdə o, ayədəki söz “halat” (buraz) kimi tərcümə edərək (“Bizim ayetlərimizi yalanlayan ve onlara inanmağa tenezzül etməyenlər var ya, işte onlara gök kapıları açılmayacaq ve **halat igne deliğindən keçinceye kadar onlar cennete giremeyeceklərdir!** İşte suçluları böylə cezalandırırız”), belə izah vermişdir: “Bazi müfəssirlər, ayetteki el-cemel kelimesini deve diye tefsir edip, “deve igne deliğindən keçinceye kadar...” diye mana verirler. Fakat Kurandakı edebi təsviri ve ondakı sahne cüzlərinin nasıl bir bütün teşkil ettiğini inceleyenler, deve ile igne arasında bir bağlantı görmezler. Ama kelimenin diğər anlamı olan kalın ip, yani halat manası alınırsa, halat ile igne deliği arasında ince bir uyumun varlığını görürler. Bu baxımından biz, bu anlamı tercih ettik.”

Sonrakı nəşrlərdə Süleyman Atəş əvvəlki tərcüməsindən imtina edərək, “dəvə” sözünü işlətməmiş (“Bizim ayetlərimizi yalanlayan ve onlara inanmağa tenezzül etməyenlər var ya, işte onlara gök kapıları açılmayacaq ve **deve igne deliğindən keçinceye kadar onlar cennete giremeyeceklərdir!** İşte suçluları böylə cezalandırırız”), səbəbini də belə izah etmişdir: “Daha önceki baskılarda

ayetin arapca əslindəki el-Cemel kelimesini İbni Abbasın tefsirine dayanaraq el-Cümmel (halat) diye tərcümə etmişdik. ***İğne deliği ile halat arasındaki ilgi bu manayı tercih edişimize sebep olmuştur.*** (Kursiv bizimdir – Ə.B.). Fakat sonradan İncildə də: “Deve iğne deliğindən geçinceye kadar, yalançıların gök kapılarından geçemeyecekleri” mealində bir ayetin bulunduğunu görünce cumhurun bəhş etdiyi manaya dönməyi gerekli gördük.” Süleyman Atəşin qənaətinə görə, əgər İncildəki ayədə də dəvənin iynənin gözündən keçməsinə bəhş olunursa, deməli, Qurandakı eyni yazılış şəklinə (جمل) malik sözün də “cəməl” (dəvə), yaxud “cümməl” (buraz) kimi oxunması üstündəki mübahisəyə son qoymaq olar. Görünür, Z. Bünyadov da V. Məmmədəliyevlə birlikdə tərcümə etdiyi Quran mətninə yazdığı şərhərdə “dəvə” sözü ilə əlaqədar doğa biləcək sualı qabaqlayaraq, İncildə də müvafiq ayədə dəvədən bəhş olduğunu qəsdən oxucuların nəzərinə çatdırmışdır. İncilə istinad mühüm arqumentdir və mübahisəni bitmiş hesab etmək olardı, əgər bir təsadüf (bəlkə də mübhəm bir qanunauyğunluq) olmasaydı...

Henri Fildinqin “Cozef Endrüs və onun dostu Abraham Adamsın macəralarının tarixi” romanını mütaliə edərkən, bir fraqment diqqətimi cəlb etdi. Pastor (protestant keşişi) Adams Cozeflə söhbətində deyir: “Mənə həmişə aydın olmuşdur ki, gəmi burazının (yeri gəlmişkən, bu söz bizim “dəvə” kimi tərcümə etdiyimiz sözün daha düzgün tərcüməsidir) iynənin gözündən keçməsi daha asan olar, nəinki varlığın cənnətə girməsi” (7, 641).

Məlumdur ki, burada Quranın 7-ci surəsinin 40-cı ayəsinə oxşar İncil ayəsindən söhbət gedir və ən əvvəl aydın olan odur ki, xristian ilahiyyatçıları arasında da “dəvə” obrazına şübhə ilə yanaşıb, onu qəbul etməyənlər vardır. Daha sonra qarşıya müşkül bir sual çıxır: hansı dildən edilmiş tərcümədən söhbət gedir ki, o dildə də, ərəb dilində olduğu kimi, yazılışı eyni olan bir söz müxtəlif oxunuşu etibarilə həm “dəvə”, həm də “buraz” mənasını verir? Bu sualın cavabı ilə əlaqədar mülahizəmi oxuculara təqdim edirəm.

Məlum olduğu kimi, Bibliyanın İncil (Əhdi-cədiq) hissəsi qədim yunan dilində yazılmışdır. Bibliyanın Əhdi-ətiq (Tövrat və s.) hissəsi isə qədim yəhudi, qismən arami dilində (arami dili qədim yəhudi dilini sıxışdırıb aradan çıxardıqdan sonra) yazılmışdır.

Aramilər Ərəbistan yarımadasında yaşamış köçəri sami tayfaları idi. Ehtimala görə, ərəb xalqının təşəkkülündə əsas rol oynamış qədim sami tayfaları hələ e. ə. 2-ci minillikdə Ərəbistan yarımadasında yaşayırdılar. Belə fikir də mövcuddur ki, e. ə. təqribən 1-ci minilliyin əvvəllərində Cənubi Sami qrupunun şimal yarımqrupu (lihyani, səmud və başqa tayfalar) ərəblər adı altında birləşmişlər.

Arami dili Yaxın və Orta Şərqdə beynəlxalq dil olmuşdur. Arami dili Sami dillərinin qərb, ərəb dili cənub qrupuna daxildir. Ərəb yazısı arami yazısının əsasında yaradılmışdır. Arami yazısında yalnız samit səsləri ifadə edən hərflər var idi.

Səmavi kitablar üçün ehkamların oxşarlığı və bu ehkamların bu və ya digər şəkildə bir səmavi kitabdan digərinə keçməsi səciyyəvidir. Arami dilində də “dəvə” və “buraz” sözlərinin ərəb dilində olduğu kimi eyni yazılışda ifadə edildiyini və Tövratdan İncilə “dəvə” şəklində keçdiyini ehtimal etmək olar. Əgər ərəblərin məişətində dəvə yox, dənizçilik və gəmiçilik əsas yer tutsaydı, çox güman ki, ayədəki sözü (*جمل*) də “cəməl” yox, “cümməl” oxuyardılar. Hər halda, Fildinqin keşiş Abraham Adamsın dili ilə ifadə etdiyi mülahizəsini nəzərə almamaq düzgün olmazdı. Və düşünürəm ki, ayədəki *جمل* sözünün məhz “cümməl” kimi oxunaraq “buraz” kimi anlaşılması və tərcümə olunması həqiqətə daha uyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Балаян З. Дорога. М.: 1988
2. Большаков О. Г. История халифата. В 2-х т. Т. 1, М.: Наука, 1989
3. Газ. «Коммунист», Еревань, 1988, 2 ноября
4. Газ. «Юрмала», Юрмала, 1989, 29 июня
5. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 10, с. 167-168
6. “Смена”, 1989, № 6
7. Фильдинг Г. Избранные произведения. В 2-х т. Т. 1, М.: Художественная литература, 1954

Summary

CONSIDERATIONS ABOUT THE TRANSLATION OF KORAN

Alirza BALAYEV
(*Khazar University*)

The article deals with the wrong translation of some words in Koran into the Azerbaijani, Turkish and Russian languages. It is shown that sometimes the wrong translation of words causes serious misunderstanding. For example, the word “kafir” in Koran (those who don’t believe the One Allah) was translated into Russian as “неверный” (non – Muslim) and as “disbeliever” (non – Muslim) into English. On account of this translation the thoughts said about non – believers were also referred to the Jews and Christians. However, the Jews and Christians believe the One Allah. So, due to wrong translation the idea that Koran spreads hostility to the Jews and Christians was formed. The author suggests that the right translation of the word “kafir” into Russian and English should be «гяур» (the word «kafir” in Russian) and “giaour” (the word “kafir” in English) and the explanation “those who don’t believe the One Allah” should be written after these words (for the first time). This model can be used for all the other languages into which Koran is translated. Some other words from the Koran were also researched in this way.

Key words: Koran, kafir, translation, неверный, disbeliever